

Mariusz Korzeniowski

Struktura organizacyjna i początki działalności Centralnego

Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Historia 4647,
343-368

1991/1992

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Mariusz KORZENIOWSKI

Struktura organizacyjna i początki działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego w Rosji w 1915 r.

La structure et les débuts de l'activité du Comité Civique Central du Royaume de Pologne en Russie en 1915

Działalność polskich organizacji ratowniczych podczas I wojny światowej jest dziedziną dotychczas w nieznacznym stopniu rozpoznaną. W istniejącej literaturze problematyka ta jest poruszana pośrednio przez znawców przedmiotu.¹

Założeniem niniejszej pracy jest próba przedstawienia działalności i kształtowania się struktur organizacyjnych Centralnego Komitetu Obywatelskiego w Rosji od momentu rozpoczęcia ewakuacji Królestwa Polskiego do końca 1915 r.

Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego (CKO) ukonstytuował się oficjalnie w Warszawie 11 września 1914 r. Powstał na bazie zarządu Centralnego Towarzystwa Rolniczego, który skupił wokół siebie przedstawicieli najpoważniejszych organizacji społecznych i ekonomicznych, działających na terenie Królestwa Polskiego.² Celem CKO było, „aby w miarę sił i możliwości wpłynąć na utrzymanie normalnego życia ekonomicznego w kraju, starać się nie dopuścić do dezorganizacji i upadku instytucji spółdzielczych oraz innych ognisk kulturalno-gospodarczych, wreszcie nieść pomoc ludności, która ucierpiała w czasie wojny”.³ Dążył do ujęcia w struktury organizacyjne sieci oddolnie powstających komitetów obywatelskich,

¹ Syntezy działalności polskich organizacji ratowniczych, w tym CKO, dokonali przed II wojną światową, Wł. Grabski i A. Żabko-Potopowicz w pracy *Ratownictwo społeczne w czasie wielkiej wojny 1914-1918. Historia społeczna*, t. II, Warszawa 1932. Roli CKO w Rosji poświęca wiele miejsca I. Spustek w pracy *Polacy w Piotrogradzie 1914-1917*, Warszawa 1966 oraz W. Najdus: *Polacy w rewolucji 1917 roku*, Warszawa 1967.

² Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 12.

³ *Ibid.*, s. 12.

aby nadać ich wysiłkom jednolity charakter. Podczas blisko rocznej działalności w Królestwie Polskim (wrzesień 1914 — lipiec 1915 r.) CKO zajął się także sprawami: odszkodowań dla ludności za poniesione w wyniku działań wojennych straty materialne, sprowadzenia i zaspokojenia potrzeb żywnościowych społeczeństwa; udzielania pożyczek; tworzenia schronisk i ochronek dla dzieci i osób dorosłych; bezpieczeństwa sanitarnego kraju etc.⁴ Tak rozległą akcję udzielania pomocy ofiarom wojny mógł CKO prowadzić w oparciu o szeroką sieć lokalnych komitetów obywatelskich, a przede wszystkim poświęceniu ich członków. Należy podkreślić, iż CKO na początku czerwca 1915 r., dzięki swojej sprawności organizacyjnej, posiadał 554 lokalne komitety obywatelskie.⁵ Szczególną rolę w organizowaniu i kierowaniu pracami CKO na terenie Królestwa Polskiego odegrali: książe Seweryn Czetwyński (prezes CKO), Władysław Grabski (wiceprezes), Stanisław Leśniowski (kierownictwo komitetami miejscowymi), Antoni Wieniawski (sprawy finansowe), Zygmunt Chrzanowski (sprawy aprowizacji kraju i gospodarcze) i Bronisław Załęski (zdrowie publiczne).⁶

W połowie 1915 r. CKO stanął w obliczu całkowitej ewakuacji Królestwa Polskiego przez rosyjskie władze wojskowe. Dnia 3 czerwca 1915 r. dowódca frontu południowo-zachodniego gen. Nikołaj Iwanow wydał rozkaz ewakuowania, z wycofującymi się z Galicji oddziałami armii rosyjskiej, chłopów galicyjskich w wieku poborowym. Równocześnie gen. Iwanow wspólnie ze swoim kwatermistrzem gen. Mawrinem wydali polecenie: całkowitego zniszczenia przyszłych plonów, wywozu zapasów żywności oraz ewakuacji zwierząt domowych (koni, bydła rogatego i owiec). Decyzje te uzyskały aprobatę sztabu wodza naczelnego, który rozszerzył je także na front północno-zachodni (obszar Królestwa Polskiego, Białostoczczyzna, ziemie litewsko-białoruskie). Dnia 23 czerwca 1915 r. potwierdziła je specjalna narada w rosyjskiej kwaterze głównej; a jej postanowienia znalazły odzwierciedlenie w rozkazie wodza naczelnego w. ks. Mikołaja Mikołajewicza z 26 czerwca 1915 r.⁷

⁴ *Ibid.*, s. 15.

⁵ *Ibid.*, s. 13.

⁶ *Ibid.*, s. 14.

⁷ Szef sztabu, gen. Nikołaj Januszkiewicz wydał następujący rozkaz: „W trakcie cofania się zawczasu... niszczyć zasiewy kosząc je lub w inny sposób; mężczyzn, oprócz Żydów, w wieku poborowym usuwać na zaplecze, by nie pozostawić ich w rękach przeciwników; wszystkie zapasy ziarna i paszy, bydło i konie obowiązkowo wywozić”. Narada specjalna w rosyjskiej kwaterze głównej, która odbyła się 23 czerwca 1915 r., utrzymała w całej rozciągłości wytyczne mówiące o tym, że „zasiewy i łąki powinny być skoszone, zapasy żywności ponad normę miesięczną zarekwirowane, konie i bydło uprowadzone, środki transportowe, przede wszystkim tabor kolejowy wywiezione, urządzenia fabryczne, maszyny, surowce, których nie uda się ewakuować — zniszczone. Złagodzenie dotychczasowej

Ewakuacja ludności Królestwa Polskiego (front północno-zachodni) przybrała charakter totalny. Ludność bez różnicy płci, wieku, narodowości została zmuszona do natychmiastowego opuszczenia swoich siedzib, które ulegały przy tym całkowitemu zniszczeniu. W tej sytuacji CKO stanął początkowo przed koniecznością zapewnienia doraźnej pomocy żywnościowej, sanitarnej, pieniężnej i mieszkaniowej ludności ewakuowanej ze strefy przyfrontowej w głąb Królestwa. Równocześnie przedsięwziął szeroką akcję memoriałową, mającą doprowadzić do cofnięcia rozkazów rosyjskiego dowództwa. Przyniosła ona minimalne rezultaty. Głównodowodzący armią rosyjską w.ks. Mikołaj Mikołajewicz wydał wprawdzie rozkaz zniszczenia tylko tego „co, jest niezbędne z punktu wymagań wojennych, zarządził przy tem, że przy niszczeniu należy spisywać akty, i że nie cała ludność powinna być ewakuowana, należy tylko mężczyzn w wieku od 18-tu do 45-ciu lat powoływać do pracy przy organizowaniu aprowizacji na tyłach armii”⁸, ale nie powstrzymał tym fali ewakuacyjnej i niszczycielskiego impetu, cofających się wojsk rosyjskich. W sytuacji, kiedy coraz pewniejsze było zajęcie Warszawy przez armię niemiecką, kiedy exodus polskiej ludności na wschód wzrastał coraz bardziej, CKO podjął decyzję, która określała sposób i formy działalności pod okupacją niemiecką oraz na terenie Rosji. Pod naciskiem Wł. Grabskiego, CKO miał podjąć decyzję, że będzie kontynuował akcję ratowniczą w kraju, natomiast swoim członkom, udającym się na emigrację, „powierza opiekę nad wygnańcami oraz powierza gromadzenie funduszków, by mogli wrócić do kraju wraz z wygnańcami i z nowymi funduszami”⁹. W tym celu

praktyki sugerowane podczas narady, polegało na tym, by usuwać mężczyzn z opuszczonych terenów bez stosowania przemocy, rekrutując ich do ochotniczych oddziałów pracy, a lasy i zabudowania niszczyć tylko w wypadku konieczności bojowej. Patrz W. Najdus: *Uchodźcy polscy w Rosji. Sprawa polska w polityce caratu*, [w:] *Historia Polski*, t. III, cz. 3, Warszawa 1974, s. 262–263; W. Grabski i A. Żabko-Potopowicz podają, że: „W Królestwie pierwszą zapowiedzią ewakuacji było ogłoszenie gubernatora lubelskiego z dnia 20 czerwca 1915 r., że męska ludność cywilna z miejscowości zagrożonych zajęciem przez nieprzyjaciela, będzie ewakuowana. Następnie w Chełmie pod przewodnictwem gubernatora odbyło się zebranie przedstawicieli sztabu i kilku komisarzy włościańskich, na którym omawiano sprawę wysiedlania ludności. Na skutek tej narady wydano rozporządzenie, zawierające przepisy o ewakuacji na przestrzeni pasa, sięgającego 50 kilometrów poza front armii”. W powiecie janowskim naczelnik powiatu zakomunikował wójtom do wykonania rozkaz generała Mawrina, naczelnika zaopatrywania frontu, że należy „bydło wypędzić razem z ludnością”. Znajdowały się tam też wskazówki, jak niszczyć zasiewy. Było również powiedziane, że należy wywieźć wszystkie apteki.” Patrz Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 57.

⁸ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 57–58.

⁹ Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Centralny Komitet Obywatelski Królestwa Polskiego (w Piotrogradzie) (dalej CKO), sygn. 14, Grabski Władysław. Sprawozdania z działalności w Centralnym Komitecie Obywatelskim oraz artykuły dotyczące sprawy

udzielił im 23 lipca 1915 r. upoważnienia do kontynuowania działalności poza obrębem Królestwa Polskiego.¹⁰ Pracę na obczyźnie CKO powierzył: S. Czetwertyńskiemu, Wł. Grabskiemu i Stanisławowi Wojciechowskiemu.

Pełnomocnicy CKO stanęli przed niezmiernie trudnym do wykonania zadaniem. Na szlakach ewakuacyjnych przemieszczały się bowiem tysięczne rzesze wygnańców, którym należało udzielić pomocy. Już od połowy lipca 1915 r. towarzyszyły im lotne oddziały sanitarno-żywnościowe, którymi kierował St. Wojciechowski. „Moim obowiązkiem — wspomina St. Wojciechowski — było zaopatrywać oddziały w produkty i pieniądze, które otrzymałem w Warszawie w przeddzień wkroczenia do niej patroli niemieckich”.¹¹ W tym czasie Wł. Grabski, posiadając upoważnienie CKO do zdobywania środków finansowych, uzyskał od Komitetu Wielkiej Księżny Tatiany Mikołajewnej 200 000 rubli (rb).¹² Ponadto po zapoznaniu się z sytuacją wygnańców opracował plan udzielenia im doraźnej pomocy. Zdając sobie sprawę z tego, że lokalne polskie komitety niesienia pomocy ofiarom wojny nie były w stanie objąć pomocą wszystkich wygnańców, postanowił zorganizować w Prużanach, „Komisję z samych wygnańców.” Składała się głównie z właścicieli ziemskich; w jej pracach uczestniczyli: ks. kanonik Wiktor Adam Białożor, baron Józef Dangel (prezes komisji), Lucjan Gieżyński, Stefan Strzelecki, Józef Godlewski, Stanisław Włodek, Wiktor Jakubowski i Jan Glinka.¹³

---

polskiej po rewolucji marcowej 1917 r., s. 14; Sprawozdanie z działalności Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego wśród wygnańców w Rosji za czas od 1-go sierpnia 1915 r. do dnia 1-go października 1916 r. [w:] *Materiały i studia w sprawach odbudowy Państwa Polskiego*, t. 1, Piotrogród 1918, z. 1, s. 5; Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 60; Najdus: *Polacy w rewolucji...*, s. 33.

¹⁰ AAN, CKO, (w Warszawie) syg. 6, Posiedzenie Komitetu CKO z dnia 23 lipca 1915 r., nr 115, s. 154.

¹¹ St. Wojciechowski: *Moje wspomnienia*, Warszawa-Lwów 1938, s. 235–236.

¹² „CKO pozostał wprawdzie po wzięciu Warszawy poza frontem, ale jego ostatnią pomocą w stosunku do wygnańców było wydelegowanie trzech swoich członków, Seweryna Czetwertyńskiego, Władysława Grabskiego i Stanisława Wojciechowskiego w celu zorganizowania opieki nad Wygnańcami w Rosji w imieniu Komitetu. Wojciechowski dostał przy tym pod swoją komendę parę oddziałów sanitarno-żywnościowych, Grabski zaś otrzymał od Komitetu upoważnienie na wystaranie się o potrzebne fundusze i zorganizowanie sposobów przyjscia z pomocą wygnańcom w nowych, zupełnie nieznanych warunkach. Wobec tego, że udało mu się po zajęciu Warszawy uzyskać 200 000 rb. od Komitetu w.ks. Tatiany, wysłał on do Wilna, jeszcze wtedy nie zajętego przez Niemców, dla przebywającego tam Suwalskiego Komitetu Obywatelskiego 120 000 rb., do dyspozycji Wojciechowskiego przekazał 50 000 rb. a sam z 30 000 rb. wyjechał na miejsce największego skupienia wygnańców, by obmyśleć i zapoczątkować dla nich pomoc i ustalić plan ogólnej kampanii pomocy wygnańcom, zakrojonej na większą skalę”. Patrz Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 60, *Sprawozdanie z działalności...*, s. 6.

¹³ Wł. Glinka: *Pamiętnik z wielkiej wojny*, t. 1, Warszawa 1927, s. 103–105.

Zadaniem Komitetu „prużańskiego”, który przemieszczał się z ludnością wygnańczą w głąb Rosji, było udzielanie jej pomocy. „Była to pierwsza próba samopomocy wygnańców — próba, która niebawem rozrosła się w największy organ działalności CKO w postaci tzw. Komisji Zachodniej CKO”.¹⁴ Oprócz podejmowania doraźnych przedsięwzięć, Wł. Grabski dążył do objęcia wygnańców systematyczną pomocą, która sprowadzała się do zbiorowego ich organizowania i utrzymywania łączności. Plan Grabskiego polegał na tym, że na trasie przemarszu wygnańców-Polaków umieszczał pracowników CKO, z zadaniem organizowania ich w partie (skupiska). Przy udziale hr. Ksawerego Pusłowskiego oraz Czesława Psarskiego zwerbował w tym celu, głównie w Moskwie i Piotrogradzie, około trzydziestu osób. Jako instruktorzy CKO, mieli „wyczekiwać w punktach postoju polskich wygnańców, by do nich przemawiać, tłumaczyć potrzebę zespolenia, wpisywać do specjalnych ksiąg legitymacyjnych i organizować w grupy pod sterem przewodników partii, zaopatrywanych w przepaski naramienne ze znakiem CKO i w pieniądze na dalszą drogę”.¹⁵ Przy organizowaniu partii wychodzono z założenia, że powinna była grupować wygnańców, którzy pochodzili z tej samej wsi lub okolicy, celem wzajemnej pomocy w drodze, jak i na miejscu wysiedlenia.¹⁶ Jak wspomniano, na czele partii stał, wybrany przez jej członków, przewodnik. Otrzymywał od instruktora opaskę na ramię ze znakiem CKO, sto rubli na pierwsze potrzeby partii, książkę do zapisywania wydatków i prowadzenia ewidencji członków partii oraz kartę pocztową z adresem CKO celem poinformowania, gdzie dana partia zatrzymała się na stałe. Członkowie partii wybierali spośród siebie dwóch ławników, których zadaniem było wspieranie przewodnika w czynnościach, wynikających z jego funkcji. W myśl instrukcji CKO przewodnik zobowiązany był „dbać o całą partię, jak ojciec o rodzinę, wyznaczać drogę i postoje, dowiadywać się, gdzie można dostać pożywienie, starać się o zarobki dla członków swej partii tak, żeby pracowali w jednym miejscu lub w pobliżu siebie. O zarobek i zapłatę

¹⁴ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 6.

¹⁵ *Ibid.*, s. 7; Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 60; „Myśl organizowania naszych tułaczy w partię — wspomina Wł. Glinka — jest podobno osobistym natchnieniem W. Grabskiego. Okazała się ona nadzwyczaj szczęśliwą. Partie chronią lud nasz od rozbicia moralnego; wygnaniec znajduje w nich surogat tych organizacji społecznych, z którymi się żył i bez których czuł się dotąd błędnym, mianowicie gminy, gromady wiejskiej, a od przeszłego roku Komitetu Obywatelskiego miejscowego; wielu tułaczy czuje w partii nawet pewne zastępstwo rodziny. Jak bardzo była ta organizacja na czasie, dowodzi ochota, z jaką nasz lud w partię formuje i trzyma się ich. Nadzwyczaj ciekawe były relacje, składane kolejno przez instruktorów, którzy dotąd już kilkadziesiąt partii sformułowali. Patrz Glinka: *op. cit.*, s. 148.

¹⁶ Wojciechowski: *op. cit.*, s. 18; Najdus: *Polacy w rewolucji...*, s. 34.

umawiać się powinien przewodnik w imieniu partji.”¹⁷ Dążąc do objęcia pomocą jak największej liczby wygnańców, CKO postanowił rozstawić instruktorów „w dwóch rzędach” na szlakach ewakuacyjnych w guberniach: Mińskiej i Mohylońskiej.¹⁸ Pierwszy z nich miał za zadanie organizować partię, drugi — zając się ich rozlokowaniem i dalszą pomocą. W celu sprawnego prowadzenia akcji ratowniczej przez instruktorów CKO powołał specjalne organa, „rozporządzające pełnią władzy twórczej i organizacyjnej na miejscu”. Taką rolę mieli spełniać pełnomocnicy CKO. Udzielaniem pomocy polskiej ludności wygnańczej kierowali: na szosie moskiewskiej od Pińska do Rostowa — baron Józef Dangel i St. Wojciechowski; w Mińsku — Marian Lutostawski (zastąpiony został wkrótce przez Adolfa Świdę); w Mohylowie — Joachim Gallera.¹⁹ Do ich obowiązków należało kontrolowanie pracy instruktorów, udzielanie im wskazówek i środków finansowych na niesienie pomocy uchodźcom.

Wydaje się, że akcja ratownicza, którą prowadził CKO na szlakach ewakuacyjnych, nie tylko umożliwiła udzielenie pomocy setkom tysięcy wygnańców, ale przede wszystkim wskazała na konieczność jej prowadzenia w oparciu o stałe struktury organizacyjne.

Ogrom prac związanych: z niesieniem pomocy wygnańcom, współpracą z innymi organizacjami pomocy ofiarom wojny, utrzymaniem kontaktów z przedstawicielami rządu rosyjskiego do spraw uchodźców, jak i z samym rządem oraz brak jakiegokolwiek możliwości odwoływania się do organów kierowniczych CKO w Warszawie (w tym czasie Królestwo Polskie znajdowało się pod okupacją państw centralnych) spowodowały konieczność wybrania nowych władz, które pokierowałyby akcją ratowniczą w Rosji. Dnia 24 sierpnia 1915 r. ukonstytuowało się w Piotrogradzie Zebranie Ogólne Członków CKO „do jej spraw na obczyźnie”. W jego skład weszli członkowie CKO z kraju: ks. S. Czetwertyński, Wł. Grabski, St. Wojciechowski, M. Lutostawski, Fydyrek Juriejwicz, Bronisław Załęski i Tadeusz Rutkowski; prezesi gubernialnych komitetów obywatelskich: suwalskiego — Joachim Gallera i lubelskiego — Jerzy Zdziechowski; członkowie Komitetu Obywatel-

¹⁷ *Ibid.*, s. 18.

¹⁸ „Wygnańcy posuwali się różnemi drogami na wschód, przyczem największa fala przesuwała się po brzesko-moskiewskiej szosie. Składała się ona przeważnie z włościan z Lubelszczyzny i Chełmszczyzny.... Druga fala szła po szosie Pruzany — Słonim — Baranowicze oraz Białystok — Wołkowysk — Słonim — Baranowicze. Tutaj też mieliśmy włościan z Chełmszczyzny i Lubelszczyzny, ale przede wszystkim z Łomżyńskiego, Siedleckiego, Płockiego oraz zachodnich części Grodzieńszczyzny (Białostockie) [...] Na północ od tej fali mieliśmy trzecią, silnie rozgałęziającą się, z mieszkańców Kowieńszczyzny i Wileńszczyzny złożoną.” Patrz Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 59–60.

¹⁹ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 7.

skiego miasta Warszawy, będący jego pełnomocnikami na Rosję: Franciszek Nowodworski; baron Leopold Kronenberg i Paweł Górski; posłowie polscy do Dumy i Rady Państwa: Jan Harusewicz, Jerzy Gościcki i Henryk Święcicki; byli przedstawiciele CKO w Piotrogradzie i w Moskwie: Stanisław Glezmer, Władysław Żukowski i Aleksander Lednicki.²⁰ W okresie późniejszym członkami Zebrania Ogólnego CKO zostali także: Konstanty Skirmunt i Władysław Wielopolski,²¹ ks. Maciej Radziwiłł i Bolesław Powierza,²² pełnomocnicy szczególnie CKO: baron J. Dangel, Władysław Gutowski, Stanisław Jasiukowicz i A. Świda oraz Eustachy Dobiecki (poseł do Dumy Państwowej), Wiktor Jaroński, Czesław Karpiński, Józef Szebeko, hr. Zygmunt Wielopolski (posłowie do Rady Państwa) hr. Władysław Sobański, ks. Czesław Światopełk-Mirski i Wacław Paszkowski.²³

Członkowie CKO w zdecydowanej większości związani byli z polskimi organizacjami politycznymi, które stawiały na szeroko zakrojoną współpracę z władzami carskimi; wchodzili jak wspomniano, w skład Rady Państwa i Dumy Państwowej oraz wywodzili się spośród polskiego środowiska emigracyjnego (np. A. Lednicki). CKO zdominowali przedstawiciele Narodowej Demokracji (np. M. Lutostałowski, L. Kronenberg, J. Gościcki, J. Zdziechowski), w jego pracach również uczestniczyli członkowie Stronnictwa Polityki Realnej (np. hr. Z. Wielopolski, E. Dobiecki). Niewątpliwie miało to istotny wpływ na rozwijanie akcji ratowniczej wśród uchodźców — Polaków; umożliwiało łatwiejszy dostęp do środków koniecznych na jej prowadzenie; a także wzbudzało zaufanie rosyjskiego aparatu państwowego.

Zebrania Ogólne (zebrania zwyczajne CKO) miały się odbywać raz w miesiącu pod przewodnictwem Pełnomocnika Głównego lub jego zastępcy. Do ich kompetencji należało: rozpatrywanie sprawozdań Pełnomocnika Głównego o stanie spraw CKO; kooptowanie nowych członków CKO; udzielanie szczególnych pełnomocnictw członkom CKO celem kierowania jego działalnością w rejonach; ustalanie uprawnień zarządów rejonowych; rozpatrywanie ogólnych i bieżących budżetów CKO; rozpatrywanie spraw wniesionych przez głównego lub szczególnych pełnomocników CKO

²⁰ *Ibid.*, s. 9.

²¹ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 69.

²² W Komunikacie z 10 grudnia 1915 r. CKO podał, iż w skład członków Zebrania Ogólnego weszli: ks. S. Czetwertyński; baron J. Dangel, J. Gallera, St. Glezmer, J. Gościcki, P. Górski, Wł. Grabski, Wł. Gutowski, J. Harusewicz, S. Jasiukowicz, baron L. Kronenberg, A. Lednicki, S. Leśniowski, M. Lutostałowski, S. Wojciechowski, J. Zdziechowski, B. Załęski, W. Żukowski i T. Rutkowski. Łącznie Zebranie Ogólne CKO miało liczyć 23 osoby. Patrz: AAN, CKO, sygn. 11; Zarząd Główny CKO w Piotrogradzie. Komunikaty, Komunikat nr 1 z 10 grudnia 1915 r., s. 1.

²³ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 9.

oraz rozpatrywanie spraw zasadniczych, stanowiących dyrektywy dla pracy w rejonach.²⁴

Równocześnie zostały reaktywowane Zebrania Urzędowe CKO. Miały one odbywać się w miarę potrzeb w terminie zbliżonym do zebrań ogólnych. Rozpatrywano na nich jedynie sprawy formalne, które wymagały interwencji lub pomocy prezesa CKO z urzędu, senatora D. Lubimowa (pełnił tę funkcję jeszcze w okresie warszawskim). Występował wobec władz rosyjskich w obronie praw i interesów CKO, podpisywał przygotowane przez CKO dokumenty, które były kierowane do wyższych urzędów państwowych.²⁵ Wszelkiego rodzaju funkcje prezydialne i reprezentacyjne scedował na Pełnomocnika Głównego, który był głównym kierownikiem i przedstawicielem CKO wobec własnych organów i na zewnątrz. Urząd Pełnomocnika Głównego CKO został powierzony Władysławowi Grabskiemu. Posiadał on następujące obowiązki: wykonywał uchwały CKO, kierował pracami biura centralnego CKO w Piotrogradzie, układał budżet, sprawozdania i wszelkiego rodzaju wystąpienia natury ogólnej, które miały być skierowane do władz rosyjskich, instytucji społecznych lub społeczeństwa; czuwał nad tym, aby organa wykonawcze CKO realizowały swoje czynności, zgodnie z założeniami programowymi CKO, a wszelkie wydatki odpowiadały projektom budżetowym. Pełnomocnik Główny zobowiązany był do składania sprawozdań ze swojej działalności Zebraniu Ogólnemu CKO. Posiadał uprawnienia kierownicze w stosunku do tych guberni, które „nie zostały powierzone Zarządowi rejonowym i na ich czele stojącym pełnomocnikom szczególnym”. Miał prawo do organizowania nowych rejonów i przedstawiania Zebraniu Ogólnemu kandydatów na urząd pełnomocnika szczególnego. W istniejących rejonach Pełnomocnik Główny działał w oparciu o zarządy rejonowe, od których otrzymywał raporty i sprawozdania; zaopatrywał w środki materialne oraz kontrolował ich czynności. Wł. Grabski miał wykonywać swoją funkcję przy pomocy jednego lub dwóch zastępców, którzy dysponowali częścią jego ogólnych uprawnień — a więc: mogli dokonywać objazdu okręgów i organizować nowe; zawieszać w czynnościach kierowników partii, instruktorów i pełnomocników okręgowych, z obowiązkiem komunikowania o tym zarządowi rejonowym. Kwestie sporne pomiędzy Pełnomocnikiem Głównym lub jego zastępcą a danym zarządem rejonowym rozstrzygać miało Zebranie Ogólne CKO.²⁶ Zastępcą Wł. Grabskiego, a jednocześnie głównym kontro-

²⁴ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 15–16.

²⁵ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 10; Grabski; Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 69.

²⁶ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 26–28.

lerem CKO, został Stanisław Leśniowski.²⁷

Organem kierowniczym i wykonawczym CKO był, kierowany przez Pełnomocnika Głównego, Zarząd Główny,²⁸ w którego skład wchodził: wszyscy pełnomocnicy szczególnie, członkowie z wyboru Zebrania Ogólnego i reprezentant CKO w Radzie Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny.²⁹ Do jego kompetencji należało: „rozważanie i rozstrzyganie wszelkich spraw natury administracyjnej i finansowej; opracowywanie i zatwierdzanie okólników i komunikatów oraz projektowanie zasad organizacji do przedstawienia ich na zatwierdzenie Zebrania Ogólnego Członków CKO.”³⁰ Zarząd Główny ukonstytuował się ostatecznie 7 marca 1916 roku.

Przy CKO powołane zostały dwa wydziały: opieki nad dziećmi oraz stosunków z krajem. Dnia 8 listopada 1915 r. Zebranie Ogólne CKO postanowiło utworzyć Wydział opieki nad dziećmi, którego zadaniem było niesienie pomocy dzieciom pozbawionym na wygnaniu opieki rodzicielskiej, „zaopiekowanie się w ogóle dziećmi i młodzieżą” w czasie trwania wojny jak i w chwili jej zakończenia. W celu usprawnienia pracy wydziału powołano dwie sekcje. Pierwsza miała zajmować się organizowaniem opieki nad dziećmi „opuszczonymi przez rodziców”, druga zaś ochron i szkół początkowych. Prezesem wydziału został Fr. Nowodworski, zaś pracą jego biura miał kierować Andrzej Szuk.³¹ Należy podkreślić, iż wydział w stosunku do CKO miał charakter doradczy.³²

Wydział stosunków z krajem został utworzony przez CKO 29 grudnia 1915 r. Pracami wydziału w charakterze pełnomocnika głównego kie-

²⁷ *Ibid.*, s. 13.

²⁸ „Organem kierowniczym w sprawach bieżących był pozostający pod przewodnictwem pełnomocnika głównego Zarząd Główny CKO, w którego skład w okresie sprawozdawczym wchodził, z wyboru Ogólnego Zebrania, w charakterze członków stałych: p. Stanisław Leśniowski (jako kontroler główny) oraz pp. Eustachy Dobiecki, Stanisław Glezmer (zmarł w toku kadencji), poseł Jerzy Gościcki, baron Leopold Kronenberg i Franciszek Nowodworski, następnie zaś weszli także ks. Seweryn Światopełk-Czetwertyński, poseł Jan Harusewicz i p. Wacław Paszkowski, Oprócz tego do składu Zarządu Głównego należeli również wszyscy pełnomocnicy szczególnie, w liczbie ośmiu, a mianowicie: pp. Józef baron Dangel, Joachim Gallera, Paweł Górski, Władysław Gutowski, Stanisław Jasiukowicz, Marian Lutostawski, Adolf Świda i Stanisław Wojciechowski oraz reprezentant CKO w Radzie Zjazdów Organizacji Polskich p. Jerzy Zdziechowski”. Patrz: *Sprawozdanie z działalności...*, s. 10.

²⁹ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 70.

³⁰ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 10.

³¹ „Skład Wydziału w osobach: hr M. Sobańskiej, pp. Cz. Karpińskiego i Fr. Nowodworskiego postanowiono uzupełnić przez zaproszenie prof. Stanisława Ptaszyckiego, z obecnym zaś zaproszono do Wydziału pp. St. Glezmera i J. Gościckiego”. Patrz: AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 7 z 18 II 1916 r., s. 17.

³² *Ibid.*, s. 18.

rował S. Wojciechowski.³³ Praca wydziału polegała na: organizowaniu pomocy żywnościowej dla Królestwa Polskiego; wywieraniu nacisku na władze rosyjskie, aby problem ten poruszyły w trakcie rozmów z państwami Ententy; reprezentowaniu stanowiska przedstawicieli okupowanego Królestwa Polskiego.³⁴

Czynności administracyjne CKO, były prowadzone przez Biuro Główne z jego „poszczególnymi wydziałami i referentami”.³⁵ CKO w trosce o zapewnienie stałej opieki jak największej liczbie wygnańców–Polaków postanowił podzielić Rosję na rejony. Wydaje się, że ich tworzenie, w danej części imperium rosyjskiego, odbywało się sukcesywnie, w miarę stwierdzenia obecności znacznej rzeszy polskich wygnańców na określonym obszarze. Świadczyć o tym mogą postanowienia Zebrań Ogólnych z 1 i 9 października 1915 r., na podstawie których utworzono: Zachodnią Komisję Wykonawczą, a następnie Północną, Południową i Środkową.³⁶

Dnia 27 października 1915 r. Zebranie Ogólne zatwierdziło projekt M. Lutosławskiego o zasadach organizacji CKO, w którym proponował podział Rosji na siedem rejonów — i tak: Północny z siedzibą w Piotrogradzie obejmował gubernie: piotrogrodzką, nowogrodzką, pskowską, estlandzką, liflandzką, wołogodską, wiacką, permską, ołoniecką i archangielską; Zachodni z siedzibą w Rosławlu prowadzić miał działalność w południowych powiatach guberni mohylowskiej oraz w guberniach: mińskiej, smoleńskiej, czernihowskiej i orłowskiej; Południowo-Zachodni z siedzibą w Kijowie składał się z guberni: kijowskiej, wołyńskiej, podolskiej, besarabskiej i chersońskiej; Północno-Zachodni z siedzibą w Mohylowie obejmował północne powiaty guberni mohylowskiej, a także gubernie: wileńską i witebską; Południowy z siedzibą w Charkowie składał się z guberni: charkowskiej, połtawskiej, jekaterynosławskiej, kurskiej, woroneskiej, dońskiej, taurydzkiej, kubańskiej, stawropolskiej i Kaukazu; Wschodni z siedzibą w Samarze miał obejmować gubernie: samarską, symbirską, kazańską, saratowską, astrachańską, uralską, orenburską i ufańską; oraz Środkowy z siedzibą w Moskwie, który składał się z guberni: moskiewskiej, twerskiej, jarosławskiej, kostromskiej, niżnono-

³³ *Ibid.*, Komunikat nr 5 z 13 I 1916 r., s. 9; W pracach Wydziału stosunków z krajem uczestniczyli: ks. S. Czetwertyński, Wł. Grabski, St. Glezmer, baron L. Kronenberg, hr. Z. Wielopolski, Wł. Żukowski. Biurem Wydziału miał kierować Dobrosław Kleyna. Patrz: AAN, CKO, sygn. 1, Protokół narady członków Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 16/29 grudnia 1915 r., s. 50–51.

³⁴ AAN, CKO, sygn. 11, Zarząd Główny CKO... , Komunikat nr 5 z 13 I 1916 r., s. 9.

³⁵ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 10.

³⁶ AAN, CKO, sygn. 1, Protokół Narady członków CKO z dnia 1 października (18 września) 1915 r., s. 4–5; *ibid.*, Protokół Narady członków CKO dnia 9 października (26 września) 1915 r., s. 6–7.

wogrodzkiej, włodziemskiej, rizańskiej, penzeńskiej, tambowskiej, tulskiej i kałuskiej.³⁷ W roku 1915 doszło do utworzenia sześciu rejonów, które posiadały własne biura i wydziały w celu: organizowania struktur CKO na określonym obszarze i kierowania „lokalnymi sprawami bieżącymi”. Rejon siódmy tzw. frontowy powstał dopiero 1 marca 1916 r. i obejmował północną część guberni mińskiej, pierwotnie wchodzącej w skład Rejonu Zachodniego. W ten sposób CKO objął swoją siecią organizacyjną całą niemal Rosję europejską. Natomiast jej wschodnie gubernie (które miały tworzyć rejon Wschodni według projektu M. Lutosławskiego) oraz Turkiestan i Syberia nie zostały „objęte organizacją rejonową i pod nazwą Rejonu Wschodniego pozostawały pod bezpośrednim kierownictwem Zarządu Głównego”.³⁸ Pracą rejonów kierowali pełnomocnicy szczególni CKO — i tak Rejonem Północnym zarządzał S. Jasiukowicz; Zachodnim — baron J. Dangel; Południowo-Zachodnim — P. Górski, Północno-Zachodnim — Joachim Gallera; Południowym — Wł. Gutowski; Środkowym — M. Lutosławski; Frontowym — A. Świda.³⁹ Pełnomocnik szczególny był odpowiedzialny za organizowanie pracy w rejonie, a także przedstawiał Zarządowi Rejonowemu sprawozdania ze swojej działalności.⁴⁰ Współdziałał z Zarządem Rejonowym, w skład którego wchodził członkowie Zebrania Ogólnego CKO, przebywający w granicach rejonu oraz osoby zaproszone do udziału w jego pracach. Do jego kompetencji należało: opracowywanie planów dotyczących prowadzenia akcji ratowniczej w rejonie; realizowanie postanowień władz naczelných CKO. Posiadał także prawo tworzenia komisji i wydziałów realizujących poszczególne sprawy i zadania.⁴¹ Należy zaznaczyć, że system zarządów rejonowych, tak niezbędny w okresie organizowania struktur lokalnych CKO, „stał się atoli zbyt liczny z chwilą dostatecznego rozrostu i utrwalenia całej organizacji oraz należytego ustalenia zasad i sposobów działania”. W październiku 1916 r. postanowieniem Zebrania Ogólnego CKO zostały zlikwidowane. Przyczyną likwidacji zarządów rejonowych było przekonanie władz naczelných CKO, „że po ukończeniu zasadniczej organizacji wygnaćców na miejscach osiedlenia, administracja i kierownictwo wszystkimi orga-

³⁷ *Ibid.*, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 16–17.

³⁸ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 10–11; Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 70; Wojciechowski: *op. cit.*, s. 243–244.

³⁹ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 10; AAN CKO, sygn. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 1 z 10 XII 1915 r., s. 2.

⁴⁰ AAN, CKO, sygn. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 17–18.

⁴¹ *Ibid.*, s. 17–18.

nami CKO winny się ześrodkować w Zarządzie Głównym, celem spoistszego ich uzgodnienia i większej sprężystości”.⁴²

Rejony były podzielone na okręgi, które odpowiadały granicom guberni; działalnością CKO kierował pełnomocnik okręgowy, do którego kompetencji należało: organizowanie pracy CKO w okręgu; kontrolowanie jej przebiegu i wyników; określanie i zaspakajanie w miarę możliwości potrzeb polskiego wychodźstwa; zorganizowanie i prowadzenie biura okręgu; utrzymywanie stałego kontaktu z przełożonymi i podwładnymi. Mógł w porozumieniu z pełnomocnikiem szczególnym mianować starszych instruktorów i ich pomocników; a także był zobowiązany do przedstawiania jemu szczegółowych raportów (co tydzień) ze swojej działalności. Ponadto był zobligowany do nawiązania i utrzymywania poprawnych stosunków z lokalnymi władzami zarówno administracyjnymi, jak i działającymi w jego okręgu polskimi i rosyjskimi organizacjami ratowniczymi, dbając przy tym o zachowanie odrębności CKO.⁴³ Pełnomocników okręgowych w okresie od 1 sierpnia 1915 r. do 1 października 1916 r. CKO posiadał trzydziestu siedmiu.⁴⁴ W zależności od potrzeb, okręgi miały być dzielone na dzielnice (oddziały), które odpowiadały granicom powiatu.⁴⁵ Dzielnice były tworzone w okręgach o znacznej liczbie wygnańców–Polaków. CKO reprezentował w nich starszy instruktor, który był zobowiązany „wszystkich wygnańców odszukać, spisać, poznać, skupić, zorganizować i otoczyć należytą opieką, obmyśliwszy po temu sposoby, do miejscowych potrzeb i warunków przystosowane.”⁴⁶

Ostatnim elementem struktury organizacyjnej CKO, wzmacniającym w dużym stopniu kontakt organów wykonawczych CKO z wygnańcami, byli przewodnicy partii, o których znaczeniu i roli już wspomniano.⁴⁷

Wydaje się, że scentralizowany charakter struktur organizacyjnych CKO zapewnił nie tylko sprawne działanie, wykonywanie poleceń władz naczelnych przez rejonowe, okręgowe i dzielnicowe, ale także stanowił jedyną formę, która umożliwiła: skuteczne prowadzenie akcji ratowniczej wśród wygnańców–Polaków, rozrzuconych na rozległym przecież terytorium Rosji; uzyskiwanie i sprawniejszy przepływ środków przeznaczonych na pomoc dla rzesz wygnańczych; określenie ich rzeczywistych potrzeb itd. Przy tym

⁴² *Sprawozdanie z działalności...*, s. 11.

⁴³ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 18–26.

⁴⁴ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 11.

⁴⁵ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 18.

⁴⁶ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 12.

⁴⁷ Patrz s. 5–6.

należy podkreślić, że pozostawiony był duży margines swobody strukturom rejonowym, okręgowym czy też dzielnicowym CKO, które miały istotny wpływ na kształtowanie najskuteczniejszych form i sposobów pomocy dla polskiej ludności wygnańczej.

W. Grabski za cel nadrzędny działalności CKO w Rosji uważał dążenie do zachowania wygnańców „w zdrowiu fizycznym i narodowym. To ostatnie CKO rozumie — pisał Grabski — tak, by żyli rodzinami w warunkach możliwych”.⁴⁸

Udzielając pomocy wygnańcom-Polakom, CKO starał się ich uchronić „od wynarodowienia, utraty łączności z rodzinnym środowiskiem, demoralizacji i nędzy”. Zabiegać miał o to, aby wszelka pomoc, jakiej udzielał rząd bądź społeczeństwo rosyjskie, świadczona była polskim wygnańcom

„[...] taką drogą i w taki sposób, aby wygnaniec nie przestawał być obywatelem swego kraju i nie czuł się żebrakiem ani wobec swoich, ani tym bardziej wobec obcych, lecz pozostawał polskim gospodarzem, robotnikiem, czy też urzędnikiem, dotkniętym klęską wojny i potrzebującym skutkiem tego pomocy, ale tę pomoc otrzymującym nie z łaski, lecz z prawa i z rąk własnej polskiej instytucji [...] utrzymującej wygnańca w ustawicznej spójni z ziemią ojczystą, chroniącej od wszelkiego wrastania w miejscowe stosunki społeczne i krzepiącej go wciąż w myślach i dążeniach jak najrychlejszego powrotu do ojczyzny”.⁴⁹

Centralny Komitet Obywatelski i inne polskie organizacje ratownicze stanął przed niezmiernie trudnym zadaniem związanym z faktem, że w Rosji znalazły się olbrzymie rzesze polskiej ludności wygnańczej. Obliczenia CKO na dzień 1 października 1916 r. podają, iż ogólna liczba wygnańców-Polaków, „zarejestrowanych” przez wszystkie polskie organizacje ratownicze, wynosić miała 744 319 osób.⁵⁰ Według Polskiego To-

⁴⁸ AAN, CKO, syg. 14 Grabski Władysław. *Sprawozdanie z ...*, s. 22.

⁴⁹ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 77-78; „Za główną wytyczną swojej działalności CKO postawił sobie — zachowanie ludności polskiej dla kraju, gdy nastaną znów czasy normalne i pozwolą jej dać wrócić”. Patrz: AAN, CKO, syg.11, Zarząd Główny CKO ..., Komunikat nr 1 z 10 XII 1915 r., s. 1-2; „Pierwszy rok cały poświęciliśmy ... zadaniom: staraliśmy się pomóc ludziom w drodze, ratować życie, zdrowie i dobytek, tworzyliśmy partie i kolonie, szkoły i szpitale”. Patrz: AAN, CKO, syg. 284, Streszczenie przemówienia na zgromadzenie wygnańcze „O organizacji wygnańców i powrocie do Kraju”, s. 38.

⁵⁰ AAN, CKO, syg. 284, Tablica porównawcza liczby wygnańców-Polaków znajdujących się pod opieką CKO w stosunku do ogółu wygnańców różnych narodowości i ogółu wygnańców-Polaków, s. 1, „W ogóle inne polskie organizacje poza CKO świadczyły na jesieni roku 1916 pomoc 283 066 wygnańcom. Razem więc na jesieni 1916 r. polskie organizacje ratownicze opiekowały się 617 174 wygnańcami-Polakami, przy bardzo nieznacznej domieszce i innych narodowości”. Patrz: Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 72; Liczbę 617 174 osób, które znalazły się pod opieką polskich organizacji ratowniczych, podał także I. Blum. Patrz I. Blum: *Polacy w Rosji carskiej i w Związku Radzieckim* „Wojskowy Prze-

warzystwa Pomocy Ofiarom Wojny (PTPOW) w Rosji miało się znaleźć około 850 000 wygnańców-Polaków.⁵¹ Komisariat do Spraw Polskich szacował liczbę polskiej ludności wygnańczej na 1 500 000.⁵² Natomiast w istniejących opracowaniach dotyczących problemu przyjmuje się za Walentyną Najdus, że w Rosji znalazło się około 1 000 000 wygnańców polskich.⁵³

Centralny Komitet Obywatelski, jak wspomiano, pragnął objąć pomocą jak największą liczbę polskich tułaczy i w tym celu organizował ich w partie (skupiska). Zarząd Główny CKO w komunikacie z 10 grudnia 1915 r. informował, iż miał zorganizować w partii 250 000 ludzi z liczbą około 3000 przewodników.⁵⁴ Sprawozdanie z działalności CKO za okres od 1 sierpnia 1915 r. — 1 października 1916 r. podaje, że instruktorzy CKO zorganizowali w r. 1915 w miesiącach październik–grudzień 2040 partii, w których znalazło się 126 785 osób, kierowanych przez 1316 przewodników. W tabelce 1 zamieszczono efekt pracy CKO od października 1915 do października 1916 r.⁵⁵ Wydział Statystyczny biura Zarządu Głównego CKO w swoich zestawieniach podał, że na dzień 1 października 1916 r. zarejestrował 333 794 osoby, z których 252 691 było zorganizowanych w 3054 partiach, kierowanych przez 2764 przewodników.⁵⁶

Inną formą organizowania wygnańców polskich przez CKO były kolonie. Skupiały one w jednym miejscu „bliżej kolei lub miejsc zarobkowania pojedyncze rodziny” lub kilka partii, których członkowie pochodzili mniej więcej z tych samych okolic.⁵⁷

gład Historyczny”, 1966, nr 3, s. 204.

⁵¹ Z. Łukowski: *Polityka polskich organizacji w Rosji w sprawie powrotu uchodźców do kraju (1917–1918)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1967, nr 3, s. 627; „Według Komitetu Tatiany było ich [wygnańców-Polaków — M.K.] — pisze I. Spustek — 351 404, według spisów gubernialnych 576 857, według organizacji polskich 755 207 osób z tego 472 326 pod opieką organizacji. Patrz Spustek: *op. cit.*, s. 185.

⁵² Łukowski: *op. cit.*, s. 627.

⁵³ W. Najdus: *Uchodźcy polscy w Rosji w latach 1917–1919*, „Kwartalnik Historyczny”, 1957, nr 6, s. 26; Z poglądem W. Najdus zgadzają się także Z. Łukowski i I. Blum. Patrz Łukowski: *op. cit.*, s. 627; Blum: *op. cit.*, s. 204–205.

⁵⁴ AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 1 z 10 XII 1915 r., s. 2, Na dzień 23 X 1915 CKO miał zarejestrować około 200 000 osób, z których 150 000 udzielił pomocy w trakcie ewakuacji, a dalszym 50 000 już na miejscu stałego osiedlenia. Patrz: AAN, CKO syg. 122, Oczet kasy Centralnego Obywatelskiego Komitetu Gubernij Carstwa Polskiego o izroschodiełani summ, połączennych ot Ministra Wnutriennych Dieł w Awgust i Sientiaabr 1915 goda.

⁵⁵ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 14.

⁵⁶ AAN, CKO, syg. 284, Tablica porównawcza ilości..., s. 4; W Komunikacie z 10 XII 1915 r. CKO informował, iż zarejestrował blisko 327 000 wygnańców Polaków. Patrz: AAN CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 1, z 10 XII 1915 r., s. 2.

⁵⁷ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 15.

Tab. 1. Stan liczebny partii i osób niezorganizowanych
Effectifs du parti et des non-adhérents

Miesiące	Liczba partii	Liczba osób w partiach	Liczba przewodników w partiach
Październik 1915 r.	273	24 964	280
Listopad 1915 r.	1885	110 190	1176
Grudzień 1915 r.	2040	126 785	1395
Styczeń 1916 r.	2084	136 948	1316
Luty 1916 r.	2580	145 126	1351
Marzec 1916 r.	2615	195 580	2552
Kwiecień 1916 r.	2791	214 771	2701
Maj 1916 r.	2911	220 772	2751
Czerwiec 1916 r.	2950	229 826	2837
Lipiec 1916 r.	2955	250 789	2758
Sierpień 1916 r.	3023	251 556	2696
Wrzesień 1916 r.	3054	252 691	2764

Centralny Komitet Obywatelski prowadził swoją działalność głównie wśród polskiej, wiejskiej ludności wygnańczej, rozrzuconej po wsiach, osadach i małych miasteczkach. Rozwinięcie akcji ratowniczej na prowincji rosyjskiej wynikało z tego, iż CKO zetknął się z polskimi organizacjami niesienia pomocy wygnańcom, utworzonymi przez polonię rosyjską. PTPOW, Komitet Polski, polskie rzymsko-katolickie Towarzystwa Dobroczynności prowadziły akcję ratowniczą głównie w ośrodkach miejskich, nie obejmowały zaś swoim zasięgiem prowincji. Irena Spustek twierdzi, iż podział pracy między CKO a innymi polskimi organizacjami pomocy ofiarom wojny nie wynikał bynajmniej tylko z wymienionej przyczyny. „Były też — pisze I. Spustek — przyczyny polityczne. Zadanie, jakie postawił sobie CKO, to opanowanie podstawowych wśród mas wygnańców, a jednocześnie najbardziej podatnych, bo w słabym tylko stopniu dotkniętych innymi wpływami, grup ludności wiejskiej. Działacze CKO spodziewali się wrócić w przyszłości do kraju na czele kilkuset tysięcy sprawnie zorganizowanej masy wygnańców i stać się załącznikiem władz samorządowych”.⁵⁸ Równocześnie z akcją organizowania partii była prowadzona przez przewodników imienna rejestracja wygnańców, a następnie przez biura pełnomocników okręgowych.

Centralny Komitet Obywatelski dążył do obrony interesów wygnańców-Polaków przyjmując zasadę, że „ludność ewakuowana z teatru wojny to nie zbiegowie, lecz ofiary barbarzyńskiego sposobu wojowania, głównie ze strony wojsk rosyjskich”; CKO miał doprowadzić do podjęcia przez władze

⁵⁸ Spustek: *op. cit.*, s. 190-191.

rosyjskie 23 września 1915 r. uchwały, w której potępiano „wszelki przymus wysiedlania ludności przy cofaniu się wojsk rosyjskich”.⁵⁹

Podstawą prowadzenia akcji ratowniczej przez CKO były środki finansowe, które otrzymywał od rządu rosyjskiego, Komitetu W.Ks. Tatiany Mikołajewnej, ziemstw i władz gubernialnych. Fundusze pochodzące z Komitetu W.Ks. Tatiany miały służyć zaspokojeniu potrzeb kulturalnych wygnańców-Polaków, zaś środki państwowe — potrzeb materialnych. Pomoc finansowa ziemstw i władz gubernialnych była przeznaczona na zaspokojenie potrzeb żywnościowych i mieszkalnych polskich tułaczy.⁶⁰

Do 10 grudnia 1915 r. CKO miał przeznaczyć na pomoc dla wygnańców blisko 3 400 000 rubli (rb.) — z tego Rejon Północny otrzymał 81 000 rb.; Rejon Północno-Zachodni 353 000 rb.; Rejon Zachodni — 1 600 000 rb.; Rejon Południowo-Zachodni — 1 440 000 rb.; Rejon Południowy — 368 000 rb.; Rejon Środkowy — 690 000 rb.; gubernie wschodnie i Syberia — 178 000 rb. Ponadto na zakup odzieży dla wygnańców przeznaczyć miał 450 000 rb., na zapomogi 25 000 rb., na koszty administracyjne 16 000 rb.⁶¹

Od rządu rosyjskiego CKO miał otrzymać w sierpniu i wrześniu 2 100 000 rb.,⁶² zaś w grudniu 2 770 000 rb.⁶³ W okresie od 1 sierpnia 1915 r. do 1 października 1916 r. CKO otrzymał od władz rosyjskich — 20 145 944 rb.⁶⁴

Głównym zadaniem CKO było: udzielanie pomocy żywnościowej, finansowej, kulturalno-oświatowej, religijnej, sanitarnej, a także wyszukiwanie miejsc pracy. Wydaje się, że określając formy akcji ratowniczej, CKO starał się stworzyć wygnańcom w miarę możliwości normalne warunki życia, a przede wszystkim zapewnić środki na przeżycie w obcym narodowościowo otoczeniu. Wiele uwagi przywiązywał do otoczenia opieką dzieci i młodzieży polskiej. Jak wspomniano, jej zorganizowaniem zajęł się wydział opieki nad dziećmi, który nie tylko organizował pomoc materialną, ale przede wszystkim rozwinął szeroką działalność oświatową. Dnia 31 sierpnia 1915 r. CKO podjął decyzję, że będzie czuwał „nad tym, aby w skupieniach ludności polskiej były ochronki i szkoły”.⁶⁵ W tym celu skierował do Zarządów Rejonowych szereg okólników i listów okólnych, zawierających uwagi i zalece-

⁵⁹ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 17-18.

⁶⁰ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 73.

⁶¹ AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 1 z 10 XII 1915 r., s. 5.

⁶² AAN, CKO, syg. 122, *Otczet kasy...*

⁶³ AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 3, z 21 XII 1915 r., s. 5.

⁶⁴ AAN, CKO, syg. 284, *Streszczenie przemówienia...*, s. 39.

⁶⁵ AAN CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 31 (18) sierpnia 1915 r., s. 2-3.

nia, które dotyczyły: trybu legalizacji szkół i ochron, obrony dzieci polskich przed wynarodowieniem, konieczności założenia dostatecznej liczby szkół, ochron i przytułków, stosunku CKO do szkół przeznaczonych dla „ludności stałej”, rejestracji dzieci polskich, zdobycia podręczników czy też zorganizowania wykładu religii rzymskokatolickiej w szkołach rządowych w Rosji, dla dzieci i młodzieży polskiej ludności wygnańczej.⁶⁶ Prowadząc akcję zakładania szkół wśród wygnańców, CKO miał zwracać uwagę na to, aby prowadziły swoją działalność po zakończeniu wojny wśród Polonii rosyjskiej.⁶⁷ Do dnia 21 stycznia 1916 roku CKO miał utworzyć 56 szkół, 49 schronisk i przytułków dla dzieci i dorosłych oraz 52 ochronki.⁶⁸ W wyniku rocznej pracy w Rosji (1 sierpnia 1915 — 1 października 1916) zgromadził i otoczył opieką w swoich zakładach — 48 435 dzieci, zorganizował 226 szkół dla 12 382 dzieci, 227 przytułków dla 11 912 dzieci i 506 ochron dla 24 141 dzieci.⁶⁹ Na pomoc oświatową wydatkował 3 659 296 rb.⁷⁰

Istotnym elementem akcji ratowniczej CKO było zapewnienie wygnańcom-Polakom pomocy sanitarnej. Do końca 1915 r. miał zorganizować 4 szpitale, 8 ambulatoriów oraz 10 apteczek.⁷¹ W wyniku rocznej działalności w Rosji CKO utworzył: 33 szpitale na 1023 łóżka, 84 ambulatoria i izby felczerskie, które zatrudniały 245 osób personelu medycznego i udzielały przeciętnie 16 295 porad miesięcznie.⁷² Komitet przeznaczył na pomoc sanitarną blisko 955 426 rb.⁷³

CKO starał się także zaspokoić potrzeby religijne polskiej ludności wygnańczej. W tym celu wydał w październiku 1915 r. specjalny okólnik, który ustalał szczegółowo formy pracy księży, kapelanów oraz świadczenia ze swej strony. Szczególną uwagę zwracał na wychowanie „religijne młodzieży, zapewnienie odpowiedniej liczby prefektów, kaplic w przytułkach itd.”, na przestrzeganie zakresu uczestniczenia w obrzędach religijnych innych wy-

⁶⁶ AAN, CKO, syg. 568, Okólniki, listy okólne i instrukcje (X 1915–IX 1917), s. 5; AAN, CKO, syg., Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 2 i 3 grudnia (19 i 20 listopada) 1915 roku, s. 41–43; *Ibid.*, Protokół narady członków CKO dnia 8 listopada (26 października) 1915 r., s. 30–31.

⁶⁷ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 2 i 3 grudnia (19 i 20 listopada) 1915 roku, s. 42–43.

⁶⁸ Obliczenia własne w oparciu o dane cytowane z: AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 6 z 21 I 1916 r., s. 11–15.

⁶⁹ AAN CKO, syg. 284, Szkolnictwo — pomoc religijna, s. 7; Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 81.

⁷⁰ AAN, CKO, syg. 284, Szkolnictwo..., s. 7.

⁷¹ Obliczenia własne w oparciu o dane cytowane z: AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 6 z 21 I 1916 r., s. 11–15.

⁷² AAN, CKO, syg. 284, Pomoc sanitarna, s. 6.

⁷³ *Ibid.*, Streszczenie przemówienia..., s. 39.

znań oraz regulował sprawy rejestracji aktów chrztu i postępowania w wypadku wpisania nowo narodzonych do prawosławnych ksiąg parafialnych”.⁷⁴ Komunikat Zarządu Głównego CKO z 21 stycznia 1916 r. stwierdzał, że pomocy religijnej wygnańcom-Polakom miało udzielać zaledwie 16 księży.⁷⁵ Natomiast w październiku 1916 r. wśród tułaczy polskich, miało pracować z ramienia CKO 98 kapelanów objazdowych, którzy dysponowali 151 kaplicami.⁷⁶ Komitet zapewniał księżom-kapelanom środki materialne dla prowadzenia posługi religijnej, w postaci diet (150 rb. miesięcznie) oraz pokrycia kosztów podróży.⁷⁷ Należy zaznaczyć, że CKO prowadził pomoc religijną w porozumieniu z przedstawicielami Kościoła katolickiego.

Centralny Komitet Obywatelski udzielał na szeroką skalę polskim rzeszom wygnańczym pomocy żywnościowej, mieszkaniowej i odzieżowej. W instrukcji dla pełnomocników okręgowych zalecał organizowanie punktów żywnościowych, herbaciarni, rozdawnictwo żywności „w miejscowościach, przez które jeszcze nie przeszła fala wychodźstwa”. Ponadto struktury organizacyjne CKO miały zająć się pośrednictwem w dostarczaniu artykułów żywnościowych⁷⁸ w miejscach stałego osiedlenia wygnańców. Pomoc żywnościowa dla wygnańców początkowo była świadczona w naturze, później zaś w formie środków finansowych. Sprawozdanie z 23 października 1915 r. dotyczące sum otrzymanych od władz rosyjskich w miesiącach sierpniu i wrześniu stwierdzało, iż dla 140 000 osiadłych wygnańców CKO miał przeznaczyć około 400 000 rb. na zakup żywności.⁷⁹ Natomiast budżet CKO na miesiąc grudzień przewidywał przeznaczenie na ten cel blisko 636 635 rb.⁸⁰ (dla porównania — na dzień 1 października 1916 r. z pomocy żywnościowej korzy-

⁷⁴ Spustek: *op. cit.*, s. 209–211.

⁷⁵ Obliczenia własne w oparciu o dane cytowane z: AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 6 z 21 I 1916 r., s. 11–15.

⁷⁶ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 83; Najdus: *Polacy w rewolucji...*, s. 83.

⁷⁷ Komitet przeznaczył w okresie 1 VIII 1915 r. — 1 X 1916 r., na pomoc religijną 213 132 rb. Patrz: AAN, CKO, syg. 284, Streszczenie przemówienia..., s. 39.

⁷⁸ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 23.

⁷⁹ AAN, CKO, syg. 122, Otczet kasy..., Autor nie dysponuje materiałami, które ukazywałyby rzeczywiste wydatki CKO na pomoc żywnościową, a także mieszkaniową i odzieżową. Powołuje się na dane fragmentaryczne, dotyczące stanu finansów CKO w miesiącach sierpniu, wrześniu i grudniu 1915 r.

⁸⁰ Z przewidywanej sumy CKO zamierzał przeznaczyć 586 625 rb. na pomoc żywnościową dla 130 361 osób po 4 rb. 50 kop. oraz 50 000 rb. na „pomoc doraźną dla osób pozostających przeważnie na opiece ziemstw lub rządu.” Patrz: AAN CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 3 z 21 XII 1915 r., s. 6.

stały 191 424 osoby kwartalnie, a jej wartość równała się sumie 5 710 610 rb.).⁸¹

Komitet dążył do stworzenia wygnańcom-Polakom znośnych warunków mieszkalnych, zalecając pełnomocnikom okręgowym przeznaczenie środków finansowych na wynajem i remont lokali zaś „w wyjątkowych wypadkach na budowę baraków [...]”.⁸² Ze środków finansowych otrzymanych od władz rosyjskich w sierpniu i wrześniu 1915 r. na pomoc mieszkaniową i opałową przeznaczono około 50 000 rb. dla 140 000 osób.⁸³ Budżet CKO na miesiąc grudzień zakładał, iż na urządzenie i wynajęcie mieszkań dla 148 984 osób potrzebnymi będzie 223 476 rb.⁸⁴ W okresie od 1 sierpnia 1915 r. do 1 października 1916 r. z pomocy mieszkalnej skorzystało 142 608 osób, a CKO wydatkował na ten cel i 1 225 549 rb.⁸⁵

Centralny Komitet Obywatelski udzielał wygnańcom także pomocy odzieżowej. Pełnomocnicy okręgowi zostali zobowiązani nie tylko do ścisłego rejestrowania udzielonej pomocy, ale także zakupu, organizowania wyrobu lub skupu używanej odzieży. Na zakup odzieży do 23 października 1915 r. dla 140 000 wygnańców CKO miał przeznaczyć 500 000 rb.⁸⁶, natomiast w grudniu tego roku 1 500 000 rb.⁸⁷ Do 1 października 1916 r. CKO wyasygnował na pomoc odzieżową 3 899 911 rb.⁸⁸ a skorzystało z niej 133 819 osób.⁸⁹

Komitet zajmował się nie tylko zabezpieczeniem bytu setkom tysięcy wygnańców, ale także udzielał im środków na utrzymanie inwentarza. Ujęcie tej pomocy w liczby jest niezmiernie trudne. Według zapotrzebowania na grudzień 1915 r. suma przeznaczona na zakup paszy dla 15 000 koni i 1500 bydła miała się równać 157 000 rb.⁹⁰ Należy przy tym podkreślić, że CKO

⁸¹ AAN, CKO, syg. 284, Streszczenie przemówienia... , s. 39.

⁸² AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15 października) 1915 r., s. 23–24.

⁸³ AAN, CKO, syg. 122, Otczet kasy...

⁸⁴ AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 3 z 21 XII 1915 r., s. 6; „CKO obliczył w przedstawionym władzom budżecie koszty pomocy materialnej dla włościan Królestwa Polskiego, osiadających w Rosji w stosunku 1 1/2 rubla na osobę miesięcznie na najem i przystosowanie pomieszczeń, oraz 1 rubla miesięcznie na opał.” Patrz: AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 23.

⁸⁵ AAN, CKO, syg. 284, Pomoc materialna, s. 5.

⁸⁶ AAN, CKO, syg. 122, Otczet kasy...

⁸⁷ Pomocy odzieżowej CKO zamierzał udzielić 150 000 osób, z których każda miała otrzymać po 15 rb. Patrz: AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 3, z 21 XII 1915 r., s. 6.

⁸⁸ AAN, CKO, syg. 284, Streszczenie przemówienia... , s. 39.

⁸⁹ *Ibid.*, Pomoc materialna... , s. 5.

⁹⁰ AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 3 z 21 XII 1915 r., s. 6.

starał się uzyskać także pomoc ziemstw, które mogły ułatwić wykorzystanie inwentarza wygnańców–Polaków do prac polowych, a także jego sprzedaż ziemiaństwu rosyjskiemu z możliwością pierwszeństwa w odkupieniu po zakończeniu wojny.

Centralny Komitet Obywatelski podjął także sprawę odszkodowań dla wygnańców za poniesione straty w czasie działań wojennych oraz sprawę udzielania pożyczek i zapomóg. Dnia 31 sierpnia 1915 r. Zebranie Ogólne zadecydowało, iż CKO będzie: prowadził akcję o odszkodowania za straty wojenne; udzielał pomocy w wyjednywaniu pensji dla rodzin powołanych do służby wojskowej rezerwistów; a także pożyczek „osobom odpowiedzialnym à conto spodziewanego odszkodowania”.⁹¹ Ponadto CKO postanowił, iż „będzie pośrednikiem między rządem, asygnującym specjalne fundusze na pożyczki, a ludnością potrzebującą pomocy pożyczkowej”.⁹² Celem udoskonalenia systemu udzielania poszkodowanym pożyczek rządowych i wypłacania odszkodowań CKO opracował projekt, który miał być przedstawiony władzom rosyjskim, a dotyczył utworzenia specjalnych komitetów rządowych. Ich działalnością kierowałiby przedstawiciele władz rosyjskich z Królestwa Polskiego. Proponowano powołać pięć komitetów (Warszawsko-Płocko-Kaliski; Łomżyński; Suwalski; Lubelski i Radomsko-Kielecko-Piotrkowski). W pracach komitetów rządowych mieli uczestniczyć przedstawiciele CKO, którzy reprezentowałiby, niezależnie od siebie, interesy własności ziemskiej, miejskiej i włościańskiej.⁹³ Komitet ustosunkowywał się także do rządowych

⁹¹ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 31 (18) sierpnia 1915 r., s. 1.

⁹² *Ibid.*, s. 2.

⁹³ „Po przedstawieniu przez p. Władysława Grabskiego organizacji udzielenia poszkodowanym pożyczek rządowych i wypłacenia im odszkodowań, uchwalono zaproponować Naradzie przy Ministerium Spr. Wewn. utworzenia dla Królestwa Polskiego następujących komitetów: 1) Warszawsko-Płocko-Kaliskiego pod przewodnictwem senatora D. Lubimowa albo gubernatora warszawskiego p. Stremouchowa; 2) Łomżyńskiego — pod przewodnictwem gubernatora p. Papudogło; 3) Suwalskiego — pod przewodnictwem p. Sergiusza s. Dymitra Czenykajewa, b. prezesa Suwalskiego Sądu Okręgowego, obecnie prezesa Departamentu Warszawskiej Izby Sądowej lub barona M. Tyzenhausena; 4) Lubelskiego — pod przewodnictwem gubernatora p. Sterligowa; 5) Radomsko-Kielecko-Piotrkowskiego — pod przewodnictwem barona M. Tyzenhausena lub gubernatora radomskiego p. Brianczanowa. Jako kandydatów na przedstawicieli ludności, uchwalono podać: 1) do Komitetu Centralnego — ks. Seweryna Czetwertyńskiego, p. Eustachego Dobieckiego i p. Stanisława Lutosławskiego; 2) do Komitetu Warszawsko-Płocko-Kaliskiego — od własności ziemskiej p. Stanisława Glezmera, od własności miejskiej — p. Józefa Radwana z Kalisza, od włościan — wójta Boruckiego; 3) do Komitetu Łomżyńskiego — od własności ziemskiej — p. Władysława Glinkę, od własności miejskiej — p. Juliana Siennickiego; 4) do Komitetu Suwalskiego — od własności ziemskiej — p. Adolfa Świdę lub p. Romana Zarembę, od własności miejskiej p. Gustawa Zabłockiego; 5) do Komitetu Lubelskiego — od własności

przedsięwzięć, dotyczących wydawania odszkodowań i pożyczek osobom poszkodowanym. Konsekwentnie dążył do umocnienia sfer rządowych w przekonaniu, iż „nie może pewna wyłącznie część Imperium Rosyjskiego ponosić ofiary w interesie całego państwa, i że winno to ostatnie za poniesione ofiary zwrócić co należy”.⁹⁴ Ponadto CKO udzielał: pomocy w wyjednywaniu odszkodowań dla drobnej własności; porad prawnych dla każdego poszkodowanego mieszkańca Królestwa Polskiego, a także poświadczal akty o stratach materialnych poniesionych przez wygnańców.⁹⁵ Dla rodzin, które nie miały żadnych źródeł utrzymania, a korzystały z pomocy ogólnej CKO przyznawał pomoc indywidualną w postaci zapomóg dla najbiedniejszych. Szczególną uwagę przywiązywał do otoczenia opieką inteligencji polskiej, jedną z form jej było udzielanie pożyczek. Komitet opracował projekt określający wysokość pożyczek dla „osób pojedynczych” — 1200 rb., a dla osób posiadających rodziny — 3000 rb.⁹⁶ W instrukcji dla pełnomocników okręgowych zalecał udzielanie pożyczek tym „osobom spośród inteligencji, które posiadają w kraju majątek lub dochód, zapewniający zwrot pożyczki [...] i nie uzyskały dotąd odszkodowania za straty wojenne”. Straty mogły być wypłacane tylko w wyjątkowych wypadkach oraz konsultowane z pełnomocnikiem szczególnym, jeżeli ich wysokość przekraczała sumę 50 rb.⁹⁷ Do roku 1916 r. CKO prawdopodobnie zrealizował 3727 takich pożyczek.⁹⁸ Komitet zapewniał także pomoc, w wyjątkowych sytuacjach, przedstawicielom ewakuowanej do Rosji administracji państwowej z Królestwa Polskiego wychodząc przy tym z założenia, iż w większości posiadali źródła utrzymania.⁹⁹ Przeznaczył na pomoc pieniężną w okresie od 1 sierpnia 1915 r. do 1 października 1916 r. 767 755 rb.¹⁰⁰

W kręgu przedsięwzięć CKO znalazła się także inicjatywa niesienia po-

---

ziemskiej — hr. Władysława Sobańskiego, od własności miejskiej — p. Romana Zarembę, mecenasa; 6) do Komitetu Radomsko-Kielecko-Piotrkowskiego — od własności ziemskiej p. Karola Czernowskiego, od własności miejskiej — rejenta Halika z Kielc. Patrz: *ibid.*, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 11–12.

⁹⁴ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 80.

⁹⁵ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 2 i 3 grudnia (19 i 20 listopada) 1915 r. s. 39–40.

⁹⁶ *Ibid.*, Protokół Narady członków CKO dnia 8 listopada (26 października) 1915 roku, s. 31–32.

⁹⁷ *Ibid.*, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 22.

⁹⁸ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 80.

⁹⁹ AAN, CKO, syg. 1, Protokół Narady członków Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 6 (19) października 1915 r. s. 8.

¹⁰⁰ AAN, CKO, syg. 284, Streszczenie przemówienia..., s. 39.

mocy Polakom, obcym poddanym, którzy w wyniku wojny znaleźli się w Rosji; była ona sukcesywnie rozwijana w okresie późniejszym, rok 1915 przyniósł jedynie zasygnalizowanie przez CKO tego problemu innym organizacjom ratowniczym, skupionym w Radzie Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny.¹⁰¹

Od momentu rozpoczęcia działalności w Rosji CKO starał się zapewnić polskiej ludności wygnańczej źródła utrzymania przez umożliwienie im podjęcia pracy. W tym celu organizował biura pracy, prowadził z przedstawicielami rosyjskich firm handlowych i przemysłowych rozmowy, które dotyczyły możliwości zatrudnienia wygnańców, np. w kopalniach, przy wyrobie lasu; umożliwiał zatrudnienie chłopów w majątkach ziemskich, a także prowadził działalność gospodarczą (szwalnie, pralnie, hurtownie, sklepy).¹⁰²

Jak wspomiano, jednym z głównych celów CKO było umożliwienie polskiej ludności wygnańczej powrotu do kraju po zakończeniu działań wojennych. Dnia 3 grudnia 1915 r. podjął był decyzję o utworzeniu „Funduszu powrotu do kraju”. Za ideę przewodnią tego zamysłu „uznano stworzenie dla wychodźców polskich takich warunków w chwili powrotu do kraju, które by zrównoważyły pobudki materialnej natury do pozostania na obczyźnie”. Na fundusz składać się miały wszelkie pozostałości funduszy CKO z warszawskiego okresu jego działalności; opłaty, jakie pobierał od osób, które za jego pośrednictwem otrzymały odszkodowania za zniszczone mienie w wysokości 3% od otrzymanej sumy; datki indywidualnych ofiarodawców.¹⁰³ Do właściwego wykorzystania funduszu zostali upoważnieni — Wł. Grabski, ks. S. Czetwertyński i baron L. Kronenberg. Polska ludność wygnańcza o powstaniu, celach i możliwościach składania ofiar została poinformowana komunikatem CKO z 15 grudnia 1915 r.¹⁰⁴

Z ideą powrotu do kraju wiązało się dążenie CKO do zgromadzenia wygnańców w „guberniach frontu”. Komitet zdecydowanie przeciwstawiał się polityce rządu rosyjskiego, który wykorzystując trudne położenie ludności wygnańczej (nie tylko Polaków), kontynuował rozpoczętą jeszcze przed wojną akcją kolonizacji rozległego terytorium Rosji, kierując ją na Ural, Syberię i do Turkiestanu. Prowadził nie tylko akcję ostrzegawczą wśród

¹⁰¹ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 2 i 3 grudnia (19 i 20 listopada) 1915 r., s. 47.

¹⁰² *Ibid.*, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 31 (18) sierpnia 1915 r., s. 1; AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 6, s. 11-15.

¹⁰³ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 2 i 3 grudnia (19 i 20 listopada) 1915 r., s. 45-46.

¹⁰⁴ AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., s. 18-19.

ludności polskiej, ale także występował energicznie wobec władz rosyjskich, na których miał wymóc uchwałę z 24 listopada 1915 r. „wymierzoną przeciwko osadzaniu wygnańców polskich na gruntach do skolonizowania przeznaczonych”.¹⁰⁵

Założeniem akcji CKO — gromadzenia wygnańców-Polaków w guberniach przyfrontowych, względnie centralnych — było nie tylko umożliwienie im powrotu do kraju, ale także stworzenie warunków, w których mógłby prowadzić skuteczną akcję ratowniczą i zmniejszyć obszar swojej działalności. Reewakuacja ludności polskiej z Syberii rozpoczęła się w grudniu 1915 r., kiedy to zostały przewiezione z Krasnojarska do Wołogdy 142 osoby, a z Omska 144 (na Syberii miało przebywać 2583 Polaków, pozostających pod opieką CKO na ogólną ich liczbę 10 955).¹⁰⁶

Rozwinięcie pracy dobroczynno-ratowniczej i ideowej przez CKO w Rosji w znacznej mierze zależało od stosunku rządu rosyjskiego do organizacji społecznych, przede wszystkim zaś narodowościowych. Władze carskie bowiem, w wyniku rozpętanej przez dowództwo armii rosyjskiej przymusowej migracji setek tysięcy ludzi w głąb Rosji, stanęły przed koniecznością przejęcia kierownictwa akcji ratowniczej. Dnia 30 sierpnia 1915 r. powołały przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych Wydział do Spraw Urządzenia Wychodźców oraz Naradę Specjalną do Spraw Wychodźców (Narada Specjalna) pod przewodnictwem ministra spraw wewnętrznych ks. Nikołaja Szczerbatowa. Narada Specjalna składała się z przedstawicieli wszystkich organizacji i instytucji, w tym narodowościowych, które prowadziły akcję pomocy uchodźcom w skali ogólnopaństwowej. Do jej uprawnień należało: zatwierdzanie wysokości zasiłków, budżetów organizacji ratowniczych i udzielanie im kredytów.¹⁰⁷ Komitet był reprezentowany w Naradzie Specjalnej przez Wł. Grabskiego i ks. S. Czetwertyńskiego.¹⁰⁸ Uczestnictwo w pracach Narady Specjalnej nie ograniczało się tylko do zdobywania środków finansowych, przedstawiania budżetu miesięcznego organizacji, trudności związanych z prowadzeniem działalności w terenie, ale także do uzyskania od władz przepisów prawnych, które umożliwiły CKO udzielanie pomocy na tak szeroką skalę oraz stworzenie tak sprawnej sieci organizacyjnej. Niezwykle istotnym dla CKO rozporządzeniem ministra spraw wewnętrznych, ks. N. Szczerbatowa, był okólnik z 9 września 1915 r., w którym polecił on gubernatorom i naczelnikom miast,

¹⁰⁵ *Sprawozdanie z działalności...*, s. 18–19.

¹⁰⁶ AAN, CKO, syg. 284, Tablica porównawcza..., s. 1; AAN, CKO, syg. 11, Zarząd Główny CKO..., Komunikat nr 4, z 9 I 1916 r., s. 7–8.

¹⁰⁷ Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 65; Spustek: *op. cit.*, s. 179–180; Najdus: *Uchodźcy polscy w Rosji. Sprawa polska...*, s. 264.

¹⁰⁸ Spustek: *op. cit.*, s. 179.

„okazywać wszelką pomoc pełnomocnikom CKO, podkreślając, że instytucja ta działa pod jej bezpośrednim wpływem”.¹⁰⁹ Wiele uwagi przywiązywał Komitet do ułożenia poprawnych stosunków z pełnomocnikami rządu do spraw opieki nad wygnańcami, o czym świadczy korespondencja CKO z Pełnomocnikiem Głównym do spraw niesienia pomocy wygnańcom na froncie północno-zachodnim, senatorem S.I. Zubczaninowem, a która dotyczyła: katastrofalnych warunków, w jakich przeprowadzana była ewakuacja polskich wygnańców; rozmieszczenia uchodźców z Królestwa Polskiego w guberniach przyfrontowych; wysiedlania z nich tułaczy polskich przez władze wojskowe oraz sfery pomocy materialnej.¹¹⁰ Pełnomocnikom okręgowym zalecał nawiązanie i utrzymanie poprawnych stosunków z przedstawicielami administracji państwowej i z lokalnymi władzami „zachowując jednak odrębność swojej działalności dla CKO”.¹¹¹

Polska ludność wygnańcza w Rosji spotkała się nie tylko z pomocą, której udzielał jej CKO, ale także z działalnością PTPOW, Komitetu Polskiego Pomocy Ofiarom Wojny w Moskwie, Polskiego Lwowskiego Komitetu Ratunkowego, Polskiego Komitetu Pomocy Sanitarnej oraz rzymskokatolickich, polskich towarzystw dobroczynnych. Wydaje się, że konieczność ustalenia obszaru i dziedzin pracy wśród wygnańców-Polaków doprowadziła do powstania przekonania, że należy utworzyć instytucję, która koordynowałaby wysiłki wymienionych instytucji polskich. Na zjeździe reprezentantów polskich organizacji ratowniczych w Moskwie (8–9 sierpnia 1915 r.) została powołana Rada Zjazdów Polskich Organizacji Pomocy Ofiarom Wojny, której prezesem wybrano Aleksandra Lednickiego. Rada Zjazdów miała być organem kierującym wysiłkami poszczególnych organizacji, a także przygotowującym podstawy do „złania się ratownictwa polskiego w Rosji w jedną całość”.¹¹² CKO był reprezentowany w Radzie Zjazdów przez J. Zdziechowskiego (wiceprezes Rady Zjazdów) i Wł. Grabskiego.¹¹³ Dla CKO Rada Zjazdów miała być „organem” zespalającym polskie instytucje ratownicze, a także stanowić miejsce „stałego porozumienia między organizacjami”. Komitet w początkowym okresie istnienia Rady Zjazdów uważał, iż należy podnosić jej powagę jako „instytucji naczelnej i kierowniczej”.¹¹⁴ Wydaje się, że CKO traktował

¹⁰⁹ Najdus: *Uchodźcy polscy w Rosji. Sprawa polska...*, s. 266.

¹¹⁰ AAN, CKO, syg. 35, Korespondencja z Pełnomocnikiem Głównym na froncie tj. Siewieropomoszcz i Senatorem Lubimowem.

¹¹¹ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 22.

¹¹² Wł. Grabski, Żabko-Potopowicz: *op. cit.*, s. 94.

¹¹³ *Ibid.*, s. 225.

¹¹⁴ AAN, CKO, syg. 1, Protokół posiedzenia Centralnego Komitetu Obywatelskiego dnia 27 i 28 (14 i 15) października 1915 r., s. 35.

Radę zjazdów jako organizację, której zadaniem miało być: usuwanie tarć między instytucjami ratowniczymi, umożliwienie zdobywania środków finansowych, koordynowanie działalności oświatowej i udzielanie pomocy jeńcom wojennym — Polakom obcym poddanym.

Centralny Komitet Obywatelski przywiązywał wiele uwagi do stosunków dwustronnych zarówno z polskimi, jak i z rosyjskimi organizacjami pomocy ofiarom wojny. Miały one zapewnić podział kompetencji i zakresu opieki nad polskimi tułaczami, a przede wszystkim usprawnić dotarcie z pomocą do jak największej ich liczby. Zalecał pełnomocnikom okręgowym, ażeby współdziałali z miejscowymi organizacjami polskimi, jakkolwiek ich „zadania odnoszą się głównie do ludności osiadłej w miastach i przechodniej, to jednak powinna w razie potrzeby z jednej strony uzupełniać pracę miejscowych organizacji w niesieniu pomocy ludności osiadłej w miastach, z drugiej zaś korzystać, o ile się da, z ich pomocy przy spełnianiu własnych zadań.”¹¹⁵ Ponadto współpraca miała być koordynowana przez delegatów CKO przy władzach naczelnym polskimi i rosyjskimi organizacjami ratowniczymi; ks. S. Czetwyński prawdopodobnie reprezentował CKO przy Komitecie W.Ks. Tatiany. Komitet miał „starać się o wprowadzenie do składu Polskiego Towarzystwa pomocy ofiarom wojny pewnej liczby osób spośród członków CKO porozumiewający się w tej mierze na osobnym wspólnym zebraniu niektórych członków PTPOW i CKO”.¹¹⁶

Przymusowa ewakuacja Królestwa Polskiego postawiła CKO przed koniecznością wypracowania nowych form niesienia pomocy polskim tułaczom wojennym. Prowadzenie akcji ratowniczej w obcym narodowościowo społeczeństwie rosyjskim; pokaźna liczba polskich wygnańców; brak możliwości oparcia akcji pomocy ofiarom wojny na oddolnej inicjatywie społecznej (jak to miało miejsce w Królestwie Polskim); uzyskiwanie środków materialnych od rządu i organizacji dobroczynnych rosyjskich, skłoniło przedstawicieli CKO w Rosji do utworzenia organizacji centralnie zarządzanej. W ciągu zaledwie kilku miesięcy (sierpień-grudzień 1915 r.) zorganizowana została sprawnie funkcjonująca struktura organizacyjna, która posiadała scentralizowany aparat urzędniczy i zespół kierowniczy. Komitet wypracował także główne kierunki, zasady i formy prowadzenia skutecznej akcji ratowniczej wśród polskich wygnańców, które mimo komplikującej się sytuacji wewnętrznej w Rosji oraz reformy struktury organizacyjnej, nie uległy w przyszłości poważniejszym zmianom. Stworzył również podstawy współpracy z rządem rosyjskim i administracją państwową, rosyjskimi instytu-

¹¹⁵ *Ibid.*, s. 21.

¹¹⁶ *Ibid.*, s. 37.

cjami dobroczynnymi, a przede wszystkim polskimi organizacjami ratowniczymi, określając jednocześnie zakres i obszar swojej działalności wśród uchodźców. Dzięki tym przedsięwzięciom CKO stał się w latach 1915–1918 nie tylko jedną z głównych polskich organizacji ratowniczych, ale także instytucją reprezentującą setki tysięcy polskich wygnańców w Rosji.

RÉSUMÉ

L'activité des organisations de sauvetage polonaises en Russie n'a guère été étudiée jusqu'ici par les spécialistes. Cet article est une tentative de présenter l'activité et l'élaboration de la structure du Comité Civique Central du Royaume de Pologne en 1915.

Le CCC se composait de représentants de la direction de la Société Agricole Centrale, qui avaient l'intention de: porter secours à la population endommagée pendant les opérations de guerre; influencer sur la vie économique du Royaume de Pologne; coordonner les activités des comités civiques locaux; prévenir la décadence et la désorganisation d'institutions culturelles, sociales et économiques.

Vers le milieu de l'année 1915, face à l'évacuation forcée de la population du Royaume de Pologne par les autorités russes, le CCC décida de continuer ses activités sous l'occupation des Empires centraux, et en même temps, de donner plein pouvoir au prince Seweryn Czetwertyński, à Władysław Grabski et à Stanisław Wojciechowski pour les mener en dehors du pays.

Des centaines de milliers de Polonais expulsés sur les chemins d'évacuation, la nécessité de leur porter une aide immédiate, de solliciter des moyens matériels auprès du gouvernement et des organisations caritatives russes, de mener une activité caritative et idéologique dans une société ethniquement étrangère, poussa les représentants du CCC à fonder une organisation possédant des organes législatifs et exécutifs. C'est dans ce but que, le 24 août 1915, à Pétersbourg, se constitua l'Assemblée Générale des Membres du CCC qui était une „institution” supérieure par rapport aux organes exécutifs qu'étaient la Direction Générale, son bureau et le Plénipotentiaire Général, Władysław Grabski, qui dirigeait l'ensemble des activités. Le CCC eut besoin de quelques mois seulement pour mettre en place en Russie une structure performante, possédant un appareil de fonctionnaires centralisé et une équipe dirigeante. Le Comité élaborait aussi les objectifs, principes et formes principaux d'une action de sauvetage efficace qui devait assurer des conditions d'existence à peu près normales aux exilés polonais en Russie et leur permettre plus tard de rentrer dans leur pays. L'action caritative et l'action de sauvetage se ramenaient à porter aux exilés polonais une aide en vêtements, en logements, en vivres, en crédits, ainsi qu'une assistance culturelle, religieuse et éducative.

Avant la fin de 1915, le CCC créa les bases d'une coopération avec le gouvernement russe et l'administration d'Etat, avec les organismes caritatifs russes, et surtout avec les organisations de sauvetage polonaises, et il définit le cadre et le terrain de ses activités parmi les exilés.

Grâce à ces entreprises, le CCC devint, dans les années 1915–1918, non seulement une des principales organisations de sauvetage polonaises, mais aussi une institution représentant des centaines de milliers d'exilés polonais en Russie.